

Cronologia dels programes femenins a la ràdio catalana d'abans de la Guerra Civil

*A chronology of women's radio programmes
in Catalonia before the Civil War*

Sílvia Espinosa i Mirabet

Periodista i doctora en comunicació audiovisual.
Professora associada a la Universitat Autònoma de Barcelona
i a la Universitat de Girona.

Cronologia dels programes femenins a la ràdio catalana d'abans de la Guerra Civil

*A chronology of women's radio programmes in Catalonia
before the Civil War*

RESUM:

El propòsit d'aquest article és endreçar la cronologia dels programes femenins que les estacions de ràdio pioneres emetien a Catalunya abans de la Guerra Civil i conèixer-ne els trets diferenciadors que tenien. Tal com ja he posat de manifest en les conclusions de la meva tesi doctoral, i en alguns dels articles que se n'han derivat, els programes femenins que les emissores catalanes varen dur a terme abans de 1939 van ser els primers espais de la radiodifusió espanyola que varen tenir el que ara coneixem com a *format*. Aquesta manera d'entendre un programa de ràdio, que ja va tenir una locutora a finals dels anys vint, ha permès que ara investiguem, per ordenar-los cronològicament, aquests espais tan vells i tan preuats de la ràdio pionera, i que a més a més puguem revelar quines característiques comunes tenien tots aquests espais femenins, a partir de saber els detalls de tots els que varen coincidir, en el temps, a les ones de Barcelona.

PARAULES CLAU:

ràdio, locutores, programes femenins, cronologia, història.

A chronology of women's radio programmes in Catalonia before the Civil War

*Cronologia dels programes femenins a la ràdio catalana
d'abans de la Guerra Civil*

ABSTRACT:

The purpose of this article is to outline a chronology of women's radio programmes broadcasted by pioneering radio stations in Catalonia before the Spanish Civil War. As mentioned in the thesis' conclusions, and some related articles, the women's programmes that radio stations produced before 1939 were the first to use what today is termed *format*. This way of understanding a radio programme, that by the late 1920s had a woman radio presenter, offers us the opportunity, through the chronological ordering of the programmes, to study these valuable and cherished productions and to discover what elements they had in common by examining those which could be heard, all those years ago, on Barcelona's airwaves.

KEY WORDS:

radio, women speakers, women's programmes, chronology, history.

La revisió de la història de la ràdio ens obliga sovint a reescriure aspectes o pasatges d'un passat sonor col·lectiu que darrerament sembla que ha cobrat una mica de protagonisme amb les publicacions recents de Munsó Cabús (2006), Vivanco (2006), Fernández Sande (2006) o Faus (2007), que mercès a poder accedir a un arxiu fins ara no inventariat atribueix a un físic de Castelló, Julio Cervera Baviera, l'invent de la ràdio, que fins avui sempre s'havia atribuït a Marconi. Aquesta afirmació, per centrar-nos només en un aspecte, però, no és l'única aportació del llibre del professor de la Universitat de Navarra, que ple de tesis rupturistes, exemplifica com de necessària és la reordenació de la història de la ràdio tal com fins ara s'havia explicat.

Aquest article vol sumar-se a aquesta llista de recents aportacions, contribuint-hi d'una manera modesta però entenem que necessària. Aquí descriurem les característiques pròpies que van tenir els programes de ràdio anomenats *femenins*, i el seu significat en les graelles programàtiques que existien a Catalunya abans de la Guerra Civil.

La informació que aporta aquest article és important, sota el nostre punt de vista, perquè, d'una banda, ordena de manera organitzada i cronològica els programes per a dones que s'emeten quasi en paral·lel a les dues emissores més importants que operaven a Catalunya abans de la Guerra Civil, Ràdio Associació de Catalunya i Ràdio Barcelona, cosa que fins ara no s'havia fet d'aquesta manera que permet comparar-los i veure com s'assemblaven i per què. I, d'altra banda, aquest treball també té interès perquè evidencia el pes que va tenir, en la història de la ràdio, el naixement dels programes per a dones com a reclam comercial. Abans dels programes femenins, la programació radiofònica no fa publicitat de productes específics per a un *target* concret, i encara menys dins d'un programa que serveix de plataforma ideal a aquests productes.

Ja hem explicat amb anterioritat en aquesta capçalera que a la ràdio pionera es creen programes per a senyores perquè elles són les que estan a casa majoritàriament quan les ràdios emeten i, per tant, són elles les que poden escoltar la ràdio més estones. Per això es busca fidelitzar-les com a oients d'aquest mitjà de comunicació, oferint-los-hi programes amb continguts especials, semblants als que es podrien trobar a les revistes femenines, tan de moda en aquells anys entre el mateix segment social que es pot permetre tenir un aparell de ràdio a casa: les dones sense problemes econòmics i amb un cert grau d'alfabetització. Amb aquests programes, les emissores s'asseguren emetre continguts que ja saben que interessaran a aquest públic.

De fet, però, aquests programes femenins no són els únics programes de ràdio d'aquest període temporal que s'adrecen a dones. Naturalment que aquests primers magazins contenidors amb contingut femení ho fan, però també es programen per a les dones espais de música, «Els discos dedicats», o programes per a nens, que se sap que seran escoltats per mares i fills. És a dir, que quan parlem de programes femenins, per a fer-ho amb rigorositat, hauríem de diferenciar si ens referim als programes només adreçats a dones, podríem dir els programes de

«ciència domèstica», tal com sovint es denominen en les revistes que sobre ràdio publicaven les emissores catalanes; o bé volem parlar de qualsevol mena d'espai de ràdio que defugint la fórmula de la «ciència domèstica» pugui interessar a les dones, com per exemple les retransmissions musicals o el radioteatre, que evidentment en moltes de les hores que sortien en antena només tenien dones que les escoltaven atentes a l'altre cantó dels grans aparells receptors.

En aquest article, doncs, ens referirem només a aquells programes de ràdio fets per dones i pensats per a dones, amb continguts que no interessarien gaire a cap altre segment de la societat d'aquells temps, i que buscaven la complicitat de les seves oients. Ens fixarem en els espais femenins que s'emetien a Ràdio Barcelona i a Ràdio Associació de Catalunya, les estacions més grans i més importants de Catalunya en aquell moment històric i les que tenien més possibilitats econòmiques de mantenir programes femenins complets. Però també ens aturarem en aquestes dues estacions, rivals ja abans de la Guerra Civil, perquè treballaven a la mateixa ciutat, van néixer d'un tronc comú i la lluita constant que tenien per aconseguir el lideratge de la radiodifusió a Catalunya també es va viure —i no pas poc— en aquests espais femenins que totes dues tenien. De la competència i de retruc d'aquesta rivalitat, neix una evolució de les formes radiofòniques.

La cronologia dels programes per a dones

Si observem com eren els programes per a dones des del seu naixement els anys vint fins a la seva consolidació durant la guerra, veurem que l'evolució que tenen afecta des de l'estructura fins al format, passant pel gènere dels qui els encapçalen. D'un sol locutor fent conferències per a senyores arribem a un programa amb format tancat, dirigit per dones i fet de manera conjunta, amb la incorporació d'un grup de col·laboradores expertes en temes femenins. És un salt qualitatiu molt interessant que va de bracet amb el pas dels anys.

A Ràdio Barcelona, des d'un bon principi es feien programes en forma de conferència, com dèiem, destinats al públic femení, encara que les fes un conferenciant masculí, Joaquín Arrarás. Després, aquests programes els presenta una dona, M. Cinta Balagué, i tenen un format més àgil, construït a base de seccions amb col·laboradores que parlen de temes diversos de l'univers femení. Elles i el seu equip en foren les pioneres i el seu fer s'hereta a la dècada dels trenta i es millora amb més continguts. En aquesta dècada aquests programes ja estan plenament consolidats i tenen continguts que són tractats de la mateixa manera que en les revistes per a dones de l'època. Són programes femenins divulgatius. No deixen de ser altra cosa que la traducció radiofònica de les revistes femenines que els anys trenta a Catalunya tenien molta tirada. De fet, Segura i Selva (1984) quantifiquen en més de cent les publicacions femenines que s'editaven a Espanya fins al 1936, tot assenyalant que a Catalunya aquestes publicacions són d'una gran tradició. La

publicitat exclusiva per a dones que hi ha en aquesta premsa (moda, bellesa, el que ara anomenariem *productes de parafarmàcia* i articles de neteja) és el detonant que fa créixer aquests programes a la ràdio, que es mantenen fidels a l'estructura que ara descriurem i que és la pròpia d'un magazín contenidor, en l'accepció actual del terme.

La que dibuixarem a continuació és la cronologia dels programes femenins que durant la dècada dels anys trenta del segle xx van crear les dues estacions de Barcelona, Ràdio Barcelona i Ràdio Associació.¹ La cronologia s'ha fet a partir de les publicacions oficials de les dues estacions capçalera de Catalunya.

Cal especificar que molts d'aquests programes, realitzats des de Barcelona, es passaven amb el mateix format a les estacions que depenien d'aquestes *emissores centrals* i que tant Ràdio Barcelona com Ràdio Associació tenien afiliades o associades arreu del territori català. Aquestes emissores comarcals, si tenien possibilitats de fer-ne versions locals, en feien també. L'objectiu era clar, aquests programes ajudaven a sufragar les despeses de manteniment d'unes emissores de ràdio que de sempre havien estat un mal negoci.

De 1924-1936: [...] La iniciativa d'impulsar la ràdio procedia del sector privat [...] però la manca de concepció empresarial o ni tan sols comercial procedia de tres fronts que no ajudaren el sector privat, però tampoc afavoriren el públic. [...] Davant de la impossibilitat de confiar plenament en la publicitat comercial i sense rebre cap ajut oficial (no obtenien cap part dels cànons sobre l'ús i tinença dels receptors), la ràdio va assajar altres sistemes de finançament amb resultats no gaire esperançadors: quotes d'associats i socis protectors, quotes de la indústria, i el comerç de la ràdio. Les inversions en millora tècnica i programàtica no podien ser gaire grans, ni oferien gaires perspectives, si la paraula que va acompanyar la ràdio espanyola d'aquells anys fou: precarietat. A més, les emissores havien de pagar un tant per cent a l'Estat dels ingressos obtinguts mitjançant la publicitat (les locals, 20 %; les comarcals, 5 %). (Bonet, 1999: 100-101)

Les emissores dependents de Ràdio Associació sí que podien, i duien a terme després del programa femení barceloní la seva pròpia versió, seguint les directrius de format del programa central però escurçant-ne la durada en l'àmbit local. De les emissores que es connectaven en alguns moments amb Ràdio Barcelona, trobem exemples de tot. En aquest sentit, val la pena dir que Ràdio Sabadell sí que feia durant els anys trenta el seu espai femení, amb una acurada segmentació de continguts per seccions; mentre que altres estacions, com Ràdio Manresa, no en feia cap, entre altres motius perquè la seva minsa programació, durant aquesta dècada, estava ocupada per veus masculines i ja s'acontentaven amb reemetre els programes que per a dones emetia Ràdio Barcelona.

No entrarem en aquest detall per no allargar, amb tocs locals, les explicacions sobre un format de ràdio que té una mateixa arrel, ja que el que pretenem és buscar semblances o diferències entre els programes de les estacions centrals per poder entendre com van evolucionar aquests espais per a dones que, repetim, són els primers que es poden definir com a *programa de ràdio*: estan programats amb

habitualitat a les seves estacions, amb un horari i una durada delimitats que es respecten diàriament, estan dirigits i presentats per dones que tenen col·laboradores (o col·laboradors: en plena guerra algun pediatre havia donat consells de puericultura per antena) i tenen un nom que els identifica. Però, a més a més, quan neixen, a finals dels anys vint a Ràdio Barcelona, són molt diferents de la resta de la programació parlada de l'estació, que era bàsicament feta a partir de conferències o xerrades de periodistes, literats, científics o professors, per posar només alguns exemples. De fet, segons Franquet (2001: 99), els programes femenins són els més representatius de la ràdio republicana que tendeix a l'especialització i a la diversificació de públics.

Ràdio Associació de Catalunya	Any	Ràdio Barcelona
	1930	<i>Radiofemina</i> Divendres tarda Rosa Cotó
Emissions femenines Migdia	1931	<i>Radiofemina</i> (s'integra a <i>La palabra</i>) Tarda, diari M. Carme Nicolau
<i>Diari femení</i> Migdia	1932	<i>Radiofemina</i> Divendres tarda i diumenge vespre Carmen Martínez-Illescas
<i>Radiofemina</i> Migdia M. Teresa Gay-Solà	1933	<i>Radiofemina</i> Migdia i tarda
<i>Emissió dedicada a la dona</i> (algun dia es diu <i>Diari femení</i>) Migdia	1934	<i>Radiofemina</i> Migdia i tarda
	1935	<i>Radiofemina</i> Migdia i tarda
<i>Consultori femení de bellesa Eupartol</i> Migdia Rosalia Rovira	1936	<i>Consultori femení de bellesa Eupartol</i> (8 mesos) Migdia <i>Secció femenina migdia</i> Divendres migdia (inici després estiu i va a càrrec de Lyceum Club de Barcelona) Gertrudis Millàs

Taula 1. Quadre d'evolució dels programes femenins (1930-1936) (nom del programa, franja horària, nom de la presentadora)

Font: Elaboració pròpia.

Ràdio Barcelona

Comença les seves emissions femenines de la dècada dels anys trenta amb un programa de tardes, *Radiofèmina*. Era l'estiu de 1930 i la revista de l'estació el qualifica de «diari parlat»: «Trátese de implantar por primera vez en España el periódico radiado para las mujeres. *Radiofèmina* será el título del nuevo periódico» (*Radiofèmina*, núm. 307, juliol 1930). La directora de l'espai, que estarà farcit de seccions, serà l'escriptora Mercedes Fortuny i tindrà a més a més una locutora professional, que serà la Rosa Cotó. S'emetrà el divendres, a les sis de la tarda.

Aquesta estructura d'equip és molt important, ja que és el primer cop a la ràdio que trobem un espai en el qual hi ha una directora (dona) que té una locutora específicament assignada per a llegir, de manera professional, enllaçant els continguts de l'espai. Per tant, ja no és un programa encarregat a una institució, que té l'encàrrec de fer el programa —com els anys vint (Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona²)—, ni tampoc és ningú de l'equip directiu de l'EAJ-1 ni el responsable de la publicitat els qui escriuen els guions, tal com passa encara en altres espais de l'emissora. Ara seran les dones les mateixes realitzadores del programa, escriptores i col·laboradores que ho faran sota l'atenta batuta d'una altra dona escriptora que vetllarà pels continguts que es posen en antena amb la cura que només una locutora professional pot tenir.

D'entre aquestes col·laboradores destaca l'escriptora Maria del Patrocinio Alba, que feia prop de dos anys que s'encarregava d'una secció dins la programació per a dones a l'emissora que es deia «Charlas para la mujer, por El Duendecillo de las Ramblas» (*La Vanguardia*, 21 gener 1930).

A partir d'un escrit a la revista de l'emissora, el 1930, sabem que l'objectiu de l'espai «*Radiofèmina*, el periódico radiado para las mujeres» era incloure tots els coneixements i totes les necessitats «inherentes a la mujer». L'espai estava dividit en seccions: primer un article de fons sobre un tema interessant femení; hi havia també una secció literària que oferia treballs en prosa i en vers de dones; notícies de societat, modes, notes religioses, esports, bellesa, cuina, rebosteria; un consultori on es contestaven totes les preguntes sobre temes femenins; es donaven consells pràctics; s'oferien passatemps, concursos, i «cuantas secciones puedan interesar al bello sexo». A banda de la directora, Mercedes Fortuny, i de Maria del Patrocinio Alba, el programa tenia un equip important que es repartia la feina de les dues principals seccions, que eren:

1. La secció de «notícies de societat», que es va encarregar a la baronessa de Las Navas, «distinguida escritora, la cual dará con su elegante estilo cuenta de cuantos acontecimientos de Sociedad ocurran en nuestra ciudad».
2. La secció de «modes», que era redactada per la senyoreta Rosaura Montesinos. La resta de seccions seran escrites per «distinguidas escritoras, que sabran prestarles todo el interés requerido para hacerlas siempre amenas».

Una de les seccions que es destaquen més en l'article que parla del programa *Radiofèmina* és el concurs per escollir «Miss Radio España», la guanyadora del

qual, diu l'article de 1930, serà entrevistada per la ràdio i la seva foto es publicarà tant a la revista *Radio Barcelona* com a la revista *Ondas*.

El primer *Radiofemina* es va posar en antena l'11 de juliol de 1930 a les 18.00 h i va significar la desaparició del Duendecillo de las Ramblas, ja que la seva autora no podia assumir tanta feina, segons publica la revista.

Radiofemina, que s'emetia només els divendres, agafa de seguida molta volada entre les oients, que envien cartes de felicitació a la directora de l'espai a través de la revista *Radio Barcelona*. Mercès a una carta d'una oient de Reus sabem que el programa està bellament redactat i que la Rosa Cotó llegeix amb molt de gust tots els espais del programa, l'objectiu del qual era:

[...] alentándonos a seguir el camino de la virtud, del perfeccionamiento moral y de la caridad, a la par que inspira y despierta justos sentimientos reivindicativos de los sagrados derechos a que somos indudablemente acreedoras. (*Radio Barcelona*, núm. 313, 1930: 15)

L'any 1931 aquest programa ja s'anuncia com un suplement femení del diari parlat *La palabra* i manté la seva estructura amb l'article de fons d'obertura, la secció religiosa, els consells femenins, l'esport, etc., i les col·laboracions de les escriptores de l'època, com les de la directora de l'espai, Mercedes Fortuny, i d'altres escriptores que ja hi participaven, com ara la baronessa de Las Navas, Guillermina Daunas, Enriqueta Larios, Rosaura Montesinos o Margarita de Lis.

En aquest moment, però, l'espai el passa a presentar M. Carme Nicolau, una periodista que entra a la ràdio amb aquesta comesa i que acabarà encarregant-se de dirigir *La palabra*, que ella catalanitza com *La paraula* i que és una versió del programa informatiu per excel·lència que fa Unión Radio, la cadena de la qual depèn Ràdio Barcelona. En aquest moment, amb la incorporació de Nicolau, la programació femenina de l'EAJ-1 agafa un to més ample i no només es fixa en temes «per a senyores», sinó que qualsevol esdeveniment cultural és anunciat en el programa; i a més a més el programa s'emetrà diàriament.

Radiofemina és el programa femení de Ràdio Barcelona més important, quant a durada, nombre de col·laboradores i prolongació en el temps, des de 1930 fins a 1936. Justament el pas dels anys va modificant-li algunes seccions i creant-li'n de noves, que s'afanyen a donar a conèixer a través de la revista de l'EAJ-1.

Sesión femenina de Radio barcelonesa dedicada a las mujeres. Impresiones del momento por Mercedes Fortuny; sección literaria, galería de mujeres célebres, modas, cocina, reglas de sociedad, sección de belleza, consejos útiles, consultorio femenino, concursos, etc. [...] colaboración de distinguidas escritoras e instituciones femeninas. (*Radio Barcelona*, núm. 432, novembre 1932)

Aquest programa va ser molt important, a més a més, perquè fou el primer que va donar veu en antena a les oients. *Radiofemina* va dedicar un dia a la setmana, els diumenges a les 21.00 h, a totes les dones oients que fessin escrits sobre temes

femenins perquè poguessin anar a llegir-los a l'emissora. És la primera vegada que els oients poden fer d'emissors en la història de la ràdio del nostre país. Fins aquell dia, els oients tenien un paper passiu, escoltaven els missatges des de casa, sense poder intervenir ni interactuar amb els emissors dels missatges que ells rebien. És un canvi paradigmàtic de gran vàlua, des de l'òptica comunicativa, i les responsables del canvi són les dones que radiaven per Ràdio Barcelona.

Els treballs que les oients del programa femení podien trametre a l'emissora per a ésser avaluats i, si esqueia, llegits en antena per elles mateixes, havien de versar sobre temàtiques vinculades al món de la dona i es podien escriure en prosa o en vers, i en to seriós o més «festivo». A més a més, la participació dels oients en els continguts anirà més enllà ben aviat. Aquell mateix any, *Radiofemina* busca oients amb aspiracions dramàtiques per tal d'incorporar-les, després de passar una selecció prèvia, al seu quadre de radioteatre. Les aspirants havien de tenir entre quinze i trenta anys i no ser professionals. Les seleccionades que entressin a formar part del quadre escènic cobrarien 25 pessetes per cada actuació, tal com recull la revista de l'estació.

Els programes per a dones són espais molt valorats pels directius de les estacions, bona prova és que a Unión Radio Madrid aquell 1932 es fan dos espais diferents per a dones: *Voz de mujer*, que també qualifiquen de «revista femenina radiada», i *Radiofolletín*.

La secció femenina de migdies a Ràdio Barcelona

L'èxit de les emissions per a dones que la ràdio programa a les tardes fa que l'estació més antiga de la radiodifusió espanyola es plantegi de fer un espai similar als migdies. Neix a la tardor de 1933.

El 16 d'octubre de 1933, doncs, Ràdio Barcelona comença a emetre un espai nou dedicat a la dona i a la llar. Serà cada migdia, diàriament de 12.00 h a 13.00 h. Aquest programa, que al principi no té nom, té una estructura segmentada molt semblant cada dia, però amb continguts diferents segons el dia de la setmana. El diumenge és l'únic dia que el nou programa altera la seva estructura, ja que és el dia que l'emissora radia normalment retransmissions. Si no hi ha cap retransmissió, de música o de teatre, es programa una audició de música lleugera o simfònica i d'aquesta manera s'emplena tota l'hora del programa femení.

La resta de dies de la setmana el programa només tenia en comú la darrera part. Aquí, diàriament, hi havia un apartat anomenat «Correspondencia femenina», que acostumava a durar uns 15 minuts, i tot seguit, cada dia, hi havia música en discos, instrumental o vocal; romances, «o bien la colaboración de artistas femeninos de calidad», tal com diu la revista de l'estació.

Si bé la part final del programa era molt semblant, l'espai cada dia començava de manera diferent. Els dilluns, amb consells per a la bona educació dels fills, receptes de cuina i un apartat anomenat «Galería de mujeres célebres». Els dimarts s'iniciava amb un article de fons sobre un tema femení d'interès per a les dones, després es parlava sobre pentinats, es feia una guia de la biblioteca femenina i

després es donaven recomanacions i orientacions de bona literatura per a dones. Els dimecres el programa començava amb una secció literària en què es llegien poesies castellanes, catalanes o estrangeres traduïdes, s'explicaven receptes de cuina i després s'oferia un repàs de les figures de dones eminents contemporànies. Els dijous l'espai femení es dedicava a fer una secció de bellesa, de receptes, de repassar les regles de societat, i també es llegia una història o un conte setmanal. Els divendres es dedicava el dia a repassar la dona a través de la història, es donaven receptes de cuina, es feia una secció de modes i es donava un cop d'ull a la darrera moda i als models de vestits de temporada. Els dissabtes, el nou programa per a dones de Ràdio Barcelona s'encetava amb una secció anomenada «Medios de defensa económica de la mujer actual», després es donaven consells útils per a les senyores i es llegien treballs en prosa i de divulgació escrits per dones del país o estrangeres, que es traduïen per a l'ocasió.

Per tant, aquest espai és molt diferent dels que fins ara s'havien radiat, no en la forma —el format no varia—, però sí en el contingut. Amb aquest espai, observem la creació d'un programa amb interessos molt més variats i que inclou temes que fins ara no s'havien tocat als programes femenins: els consells econòmics i el fet de llegir contes, poemes o altres escrits de divulgació signats per professionals espanyoles o estrangeres.

El 1935 *Radiofémina*, l'espai de dones de la tarda de Ràdio Barcelona, dins de la seva programació dels dissabtes feia sortejos entre les oients, que podien guanyar des de vestits fins a mantons de Manila.

Per primer cop a Ràdio Barcelona observem un espai patrocinat dins la programació local barcelonina: «Plat del dia», a càrrec del restaurant Tívoli. Si bé aquest patrocini és només per a l'espai que se sent a Barcelona a través de l'EAJ-1, aquesta estació ja havia assajat els patrocinis. Unión Radio Barcelona passà per la seva antena, des del 21 de març de l'any 1934, un programa en cadena emès des de Barcelona per a la resta d'emissores espanyoles d'Unión Radio patrocinat per Ford Motor Ibérica. Aquest programa en xarxa es deia *La hora Radio Ford* i, a més a més de poder-se sentir per Barcelona i Madrid, també el varen passar les estacions de València, Sevilla, San Sebastià i Santiago de Compostel·la. Era un programa de música, amb orquestres en directe, i de «variedades», que s'emetia els divendres de 21.00 h a 22.00 h.

També és a la meitat dels anys trenta que l'estació més antiga estrena un altre patrocinador: Laboratoris Eupartol,³ que al cap d'uns mesos abandonarà l'EAJ-1 per anar-se'n a anunciar a Ràdio Associació de Catalunya, cosa que va afavorir l'esperit competitiu —que ja no era poc— entre les dues estacions de Barcelona.

El consultori comença a Ràdio Barcelona. El 25 de gener de 1936, s'anuncien les noves emissions femenines de Ràdio Barcelona, que es materialitzaran, aviat, en forma de consultori femení: el *Consultori femení i de bellesa Eupartol*, en l'hora habitual de la secció femenina (de dilluns a dissabte de 12.30 h a 12.50 h).

La revista *Radio Barcelona* no especifica qui es responsabilitzava d'aquest espai, però tant se val perquè dura molt poc temps en antena. L'octubre de 1936 el consultori Eupartol desapareix de Ràdio Barcelona i va a parar a Ràdio Associació de

Catalunya. Ràdio Barcelona torna a emetre en el seu lloc la *Secció femenina*, que queda reduïda a l'emissió de discos fins que uns mesos més tard incorporen un espai nou dins d'aquesta franja horària.

El 15 de gener de 1936, les emissions femenines de Ràdio Barcelona del migdia inauguren una secció fixa, cada divendres, que porten a terme dones del Lyceum Club de Barcelona.⁴ La inauguració la va presidir la Maria Baldo de Torres Ullastres, que aleshores era la presidenta d'aquesta entitat. L'espai es podia escoltar cada divendres a les 12.30 h i el conduïa la Gertrudis Millàs Riquer, que era membre del Lyceum Club de Barcelona. L'espai en què, per exemple, es donaven consells per a les dones, es llegien poesies, etc., no diferia gaire del que s'havia programat els altres dies de la setmana, si no fos perquè aquest cop era a càrrec del prestigiós club de la ciutat comtal.

Ràdio Associació de Catalunya

En aquesta estació de Barcelona, l'EAJ-15, els programes per a dones que s'emeten durant la dècada dels anys trenta del segle passat són quatre, que s'identifiquen amb els noms següents:

1. Les emissions femenines.
2. *Diari femení*.
3. *Radiofèmina*. Nom catalanitzat i copiat del programa per a dones que existeix a Ràdio Barcelona, *Radiofèmina*, des de 1930.
4. *Emissió dedicada a la dona*.

Des dels seus inicis Ràdio Associació aposta per una primera veu identificadora de la casa que és una locutora, la Rosalia Rovira, que arriba a Ràdio Associació de Catalunya el mes de setembre de 1931. Aquesta és una diferència important amb l'EAJ-1, que va començar apostant per homes a la locució (durant els anys vint).

El company de Rovira en antena fou el locutor Ismael Cera, que arribà a la ràdio tres mesos més tard que ella, segons Arias (1933), i des de llavors van ser la parella de primers locutors de l'emissora de les Rambles, els més professionals i els més valorats. Per tant, és significatiu que la gran locutora de la casa sigui *fixada* per a fer el programa per a dones, cosa que dóna a entendre el pes que tenien aquests espais a les graelles de les estacions de ràdio.

En aquell començament de la dècada dels trenta, Ràdio Associació feia poc temps que emetia, sense estar en període de proves, i ja tenien unes emissions per a dones, però que no tenien un nom identificador, sinó que s'anomenaven amb l'atribució genèrica del públic al qual es volien adreçar; per tant, són *emissions femenines*. La graella programàtica de Ràdio Associació de Catalunya neix concebuda per franges horàries, cosa que s'estilava també a Ràdio Barcelona en aquells moments, però només per a la franja femenina i la infantil, mentre que aquí, a Ràdio Associació, la compartimentació de la programació per franges era molt més

marcada i seguia un mateix horari que només canviava de contingut segons el dia de la setmana. Així, trobem, segons el dia: emissió femenina, emissió de sobre-
taula, emissió radiobenèfica, emissió de nit, emissió infantil i altres emissions. Totes aquestes emissions poden ser de migdia o de tarda, i tenen continguts semblants: o cursos de gramàtica catalana, castellana o francesa; o reportatges sobre cinema, o lliçons sobre història de Catalunya. En aquestes franges horàries també s'hi inclouen les retransmissions de concerts o de misses.

Les emissions femenines i els discos sol·licitats de Ràdio Associació de Catalunya

Aquesta programació femenina es va posar en antena l'octubre de 1931 i estava centrada en un curset diari de cuina pràctica i fàcil de realitzar, comentada pas a pas. A part de la cuina, les emissions femenines tenien diàriament un comentari original sobre temes femenins; unes converses femenines, guionitzades per un autor català; consells de bellesa; recomanacions per a la llar; un disc de moda, i a més a més la radiació dels «Discos sol·licitats». Aquest apartat d'aquesta franja programàtica dedicada a les dones, que —insistim— neix com a secció, té un to marcadament comercial. En aquest espai es posaven discos per antena i es dedicaven a socis i oients, per a la qual cosa les oients s'havien d'adreçar per escrit a Ràdio Associació fent la seva petició.

Aquests «Discos sol·licitats» de Ràdio Associació de 1931 són l'embrió d'uns programes que molt aviat seran veritables *bombes publicitàries* i veritables programes estrella de la ràdio. Seran espais amb entitat pròpia que asseguraran uns ingressos importants a les emissores i que generaran molt poques despeses. Els «Discos sol·licitats» comercialitzen les peticions dels oients, que paguen gustosos per felicitar els familiars, per antena, el dia del seu sant o d'alguna commemoració. Aquest tipus d'espai que reporta un ingrés directe a les estacions s'encomana ràpidament a les emissores més petites i de fora de Barcelona, que veuen així la manera d'aconseguir uns ingressos molt més abundants que per les vies més clàssiques dels anuncis llegits pels locutors.⁵

Aquesta fou l'aportació més important de Ràdio Associació de Catalunya en encetar aquesta franja programàtica femenina, que reforça la idea que tenim que Ràdio Associació ja va néixer amb una clara vocació comercial; no en va alguns dels seus fundadors ja s'havien enganxat els dits amb l'aventura de Ràdio Barcelona, que van haver d'acabar venent a Unió Radio, tal com ja s'ha explicat en diverses publicacions.

El *Diari femení* de Ràdio Associació

Al *Diari de Sabadell* de 26 d'agost de 1932, l'Associació Nacional de Radiodifusió anuncia l'emissió d'un *Diari femení*, a les 12.00 h, cada divendres. Aquest programa, que és com a tal el primer que col·loca Ràdio Associació a la seva graella, ja que l'any anterior parlàvem de franges horàries, constava de les seccions següents, que es podien alternar en funció del dia de la setmana:

12.00 h - 12.45 h. *Diari femení*

Hora exacta

Sant del dia

Indicacions astronòmiques

Les persones nascudes avui

Curs de cuina pràctica

Receptes de bellesa

Recomanacions profitoses per a la llar

L'adagi d'avui

La moda al dia

Secció de consultes

Secció de grafologia

Borsa femenina del treball

Radiació de discos

Lectura d'una novel·la

Aquest espai s'emet per a Barcelona, però s'envia també a les estacions de Lleida i Girona, tal com es publica a la revista *Catalunya Ràdio. Diari femení* neix quan a Ràdio Barcelona el programa per a dones queda integrat dins del diari o informatiu d'aquella estació *La palabra*. Segurament es buscaven similituds.

Ràdio Associació de Catalunya s'avança a Ràdio Barcelona a l'hora de programar espais per a dones als migdies, és clar que no pot emetre en altre horari quan comença les seves emissions.

Aviat demostra la seva capacitat per a patrocinar espais com, per exemple, *L'hora setmanal de perfumeria Parera*, que patrocina tots els divendres l'emissió de nit de Ràdio Associació. Aquestes són emissions d'alta cultura: actuacions especials, «de primer ordre» —com assenyalen en la seva revista—, i retransmissions importants. Una altra manera que té aquesta emissora de buscar formes creatives de vendre productes a través de les seves antenes és l'aparició, aquest mateix any, d'una nena que es diu Nèlia que fa un anunci cada migdia dins del programa per a dones.

***Radiofèmina*, la rèplica a Ràdio Associació**

El mes de setembre de 1933 ingressa a Ràdio Associació de Catalunya M. Teresa Gay-Solà —tenia trenta-cinc anys— per encarregar-se de les emissions femenines de l'estació, concretament de l'espai *Radiofèmina*. Gay-Solà relleva la Rosalia Rovira, que es queda fent altres espais a l'emissora, com ara retransmissions culturals de tot tipus. Aviat té molta acceptació, segurament perquè moltes oients ja estaven acostumades a sentir-lo per Ràdio Barcelona des de feia tres anys i amb el mateix nom, però sense catalanitzar. Parlem del primer arrossegament d'audiència d'una estació cap a l'altra? El fet de no haver trobat referències escrites en aquest sentit no pot invalidar aquesta tesi, a la qual ens aboquen el sentit comú i l'estudi i lectura dels processos de configuració d'aquests espais a la ràdio.

L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, que —recordem— és la institució que enceta la posada en antena de programes femenins a la ràdio catalana, fent-ho ja a finals dels anys vint a Ràdio Barcelona, protagonitza ara a Ràdio Associació una d'aquestes emissions femenines quinzenalment. L'entitat femenina i cultural aprofita *Radiofèmina* per a anunciar les moltes activitats que fa aquesta entitat a Barcelona i arreu de Catalunya i per a tirar-ne endavant d'altres, com ara els cursets radiats de temes diversos, que sense la ràdio haurien estat impossibles de dur a terme. La ràdio els serveix de mitjà de comunicació amb les dones oients, que són ahora alumnes a distància dels seus cursos de formació per a senyores.

En aquesta línia de demanar col·laboracions a institucions ciutadanes per tal que empremsin els micròfons de la ràdio per a portar més enllà de les seves parets la cultura que difonien a les aules, l'Ateneu Enciclopèdic Popular també accepta l'oferiment de Ràdio Associació i porta en antena un programa adreçat a donar a conèixer les seves activitats culturals, sobretot als treballadors de fora de Barcelona.

Emissió dedicada a la dona

En la revista *Catalunya Ràdio*, que publica la programació de l'estació EAJ-15, s'observa com el 1934 es manté aquesta programació per franges que els responsables de l'estació de telegrafia sense fils (TSF) anomenen *emissions*, i que l'emissió femenina ara es diu *Emissió dedicada a la dona* i s'emet diàriament a les 12.00 h. Per acabar d'embolicar la troca, aquesta emissió femenina alguns dies de la setmana porta per títol *Diari femení*, tot i que el contingut de l'espai és idèntic cada dia. Per què? Per una qüestió d'arrossegament d'audiència —com hem vist abans—, però de retruc —i això és més important—, per a apropiarse d'uns patrocinadors o d'unes firmes comercials que ja estaven avesades a anunciar-se en programes per a dones, amb formats i, fins i tot, noms molt iguals. Aquí novament observem, doncs, com l'EAJ-15 s'apropia d'un nom-marca que a l'EAJ-1 ja es feia servir des de 1932 per a caracteritzar l'espai per a dones *Radiofèmina*, quan aquest es va integrar a l'espai informatiu *La palabra*.

El consultori de Doña Montserrat Fortuny i els seus antecedents

L'octubre de 1936, l'espai *Consultori femení de bellesa Eupartol*, que havia començat a Ràdio Barcelona l'estiu precedent, patrocinant les emissions del migdia per a dones, deixa l'estació més antiga i s'incorpora a Ràdio Associació. La Rosalia Rovira serà locutora d'aquest espai que, com hem vist, era molt ben valorat per les oients.

Aquest traspàs de patrocini d'Eupartol, que surt de la graella femenina de Ràdio Barcelona per instal·lar-se de patrocinador de l'espai per a dones de Ràdio Associació, pot molt ben ser una conseqüència d'aquell possible arrossegament d'audiència que apuntàvem, fa unes ratlles, quan explicàvem que Ràdio Associació co-

pia i catalanitza el nom del programa que feien a Ràdio Barcelona per a dones (*Radiofemina*) i que ja tenia, com relata Arias (1934) al seu anuari de la ràdio, una acceptació molt gran entre les oients.

Per tant, si Ràdio Associació de Catalunya fa el mateix programa que Ràdio Barcelona tres anys després que aquesta última el posi en antena, i tres anys després el programa, que ja ha madurat com a programa i que conté un consultori patrocinat, canvia d'estació en qüestió de mesos, és que segurament els responsables comercials de Ràdio Associació varen poder demostrar d'alguna manera als responsables d'Eupartol que a Ràdio Associació tindrien més audiència que a Ràdio Barcelona. Aquest podria ésser un motiu, que no l'únic, que expliqués per què els laboratoris Eupartol canvien d'estació de ràdio per fer publicitat dels seus productes. No es tracta d'especular, però un altre dels motius que caldria analitzar és el polític. Els laboratoris Eupartol marxen d'una emissora barcelonina però amb seu central a Madrid cap a una altra estació clarament catalana el 1936, just quan esclata la Guerra Civil.

De fet, el patrocini i el nom dels laboratoris Eupartol associat als espais femenins, com *Radiofemina*, agafaran pes en poc temps i en acabar-se la guerra es convertiran en un programa que serà tot un símbol de la ràdio femenina espanyola i durant molts anys després: el *Consultorio Femenino de Doña Montserrat Fortuny*, un nom que li farà de marca durant més de quaranta anys, i que s'identificarà ràpidament amb la veu de Mercedes Laspra, que farà de senyora Fortuny contestant les cartes de les oients, en antena, fins que es jubilarà de Radio España de Barcelona, l'antiga Ràdio Associació.

Els programes dirigits a les dones no podien faltar a Radio España. *Radio Fémima* surt per antena a les dotze del migdia amb seccions dedicades exclusivament a les dones i en què es radia el consultori de Doña Montserrat Fortuny —encarnada per Mercedes Laspra—, patrocinat pels laboratoris Eupartol. (Franquet, 2001: 151)

Característiques comunes: semblances i diferències dels programes femenins de ràdio

Des que els anys vint, Joaquín Arraràs fa el primer programa per a dones de la ràdio fins que acaba la Guerra Civil, que és el nostre marc temporal, els programes femenins que s'escolten a Catalunya tenen un marcat to conservador. Aquesta característica no és casual. Arraràs⁶ té una trajectòria professional lligada a la dreta. Després d'ell, les locutores que li agafen el relleu a la ràdio també són molt conservadores, com a mostra cal només observar com pensava M. Cinta Balaguer, primera locutora del programa femení de Ràdio Barcelona, *Sección literaria femenina*. En un article a la revista *Radio Lot* explica com s'imagina les seves oients i es torna a posar de manifest quin és el paper de la dona a la societat de l'època i com la ràdio intervé per mantenir-lo.

La dona, la bona mestressa de casa, que les peculiars obligacions l'allunyen del continu bullici de les diversions mundanes, té un mitjà excel·lent per recrear-li les oïdes i il·lustrar-la a l'ensem, per a enriquir els seus coneixements artístics i pràctics. I mentre li va transmetent ço que passa al defora, mentre Pompadour l'assabenta de les Modes, i Georgette li explica temes útils, i en Toresky amb el «Míliu» fa riure els fillets que la volten, i mentre escolta embadalida els diàlegs González⁷-Miret o algun conte, o el Quintet li fa sentir alguna escollida composició, etc. Ella és a casa seva; ella cura d'acabar aquell vestidet que el nen ja li demana; ella treballa en la labor que tantes ganex té d'acabar per a lluir-la; ella prepara amb il·lusió la robeta per a l'infant que espera; ella, en fi, bo i profitant el temps, té uns al·licients a sa casa, gaudeix, en una hora, de diferents aspectes que no trobaria perdent tota una tarda.

I a l'hora de sopar, en la pau de la llar, reunida la família, preparant-se interessada per la sessió del vespre, comenta la de la tarda: al marit no li han calgut diaris per assabentar-se dels canvis. (*Radio Lot*, núm. 21, 1927: 2)

De fet, aquesta qüestió no ha de sorprendre ningú si entenem que són les classes adinerades (i, per tant, més conservadores que les treballadores) les que tenen els primers aparells de ràdio; recordem que Balsebre (2001-2002) qualifica la primera programació de Ràdio Barcelona d'«elitista» justament per aquest fet.

Una altra evidència que fa entendre aquest to conservador dels programes que aterren els anys trenta per a consolidar-se és que les primeres dones que fan programes per a senyores són persones vinculades a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, institució molt preuada de Barcelona que vetllava per la formació de les joves i que estava regentada per una dona, Francesca Bonne-maison, que provenia de l'alta burgesia barcelonina i que es casà amb Narcís Verdager, un dels pares de *La veu de Catalunya* i de la Lliga Regionalista; per tant, tampoc podríem titllar-la d'«institució esquerranosa». La tònic dominant en la premsa de l'època demostra com les dones que hi tenen cabuda no surten, però, d'uns límits establerts, salvant algunes excepcions com Karr o Monserdà (Altés, 2007).

En el marco de la prensa como formadora de opinión pública, hay un segundo fenómeno que también se configura como marco, formato, que es el que las propias mujeres desarrollan para dar cuenta de las imágenes no precisamente de estabilidad sino de cambio. [...] La prensa poderosa, con la emergencia de una prensa femenina y una prensa feminista, va dando lugar a un espacio segregado dentro del periódico «como espacio femenino» y que trata de introducir la voz y el punto de vista femeninos en secciones especiales que refuerzan el viejo marco de la prensa femenina y aseguran el aislamiento de la prensa feminista. En la prensa española de finales del XIX y principios del siglo XX es una práctica extendida en los periódicos de referencia. (Fagoaga, 1984: 91)

I encara, en aquest sentit, cal afegir que algunes de les col·laboradores tenien títols nobiliaris, cosa que d'entrada ens fa arrencar-les lluny de l'esquerra més recalitrant, com és el cas de la baronessa de Las Navas, que intervé, com a escrip-

tora que era, fent cròniques radiofòniques sobre temes *de societat* al programa femení de Ràdio Barcelona de 1930 (Franquet, 2001).

Així doncs, i com veurem tot seguit, els programes femenins dels anys trenta que es fan a les estacions barcelonines tenen més semblances que diferències, però sigui com sigui són característiques que es reproduïxen també en els programes per a dones que es duen a terme en les emissores locals.

Tots els programes tenen noms molt semblants: *Radiofemina* és un dels noms d'aquests programes que empren EAJ-1 i EAJ-15 des que Ràdio Associació (1933) copia el nom de l'espai que s'emetia per Ràdio Barcelona des de feia tres anys. La similitud dels noms i el fet que un mateix programa canviés de nom, en un dia concret de la setmana, mentre que la resta de jornades es digués com sempre, són qüestions que han dificultat la tasca d'ordenament d'aquests espais per a dones.

Una altra de les similituds cal buscar-la en els continguts que desenvolupen els espais femenins dels anys trenta. Són pràcticament idèntics i s'aboquen a fer difusió de temes que només poden interessar a les dones d'aquell moment: cuina, moda, bellesa, salut, cura dels nens i música popular i ballable, entre d'altres; i tots aquests estan organitzats per seccions dins dels programes.

L'altra gran semblança fa referència a les veus que s'hi escolten, i és d'una gran significació, ja que és un indicador del poder i el paper que han assolit les dones a la ràdio en aquesta II República. Totes les locutores-presentadores dels programes així com les col·laboradores d'aquests espais són dones. En cap programa femení hem trobat constància, en la molta bibliografia revisada, que hi sortís una veu d'home, si exceptuem els metges pediatres que orientaven sobre com tenir cura dels infants.

Vistes les semblances més significatives cal donar una ullada a les diferències que fan singulars les programacions femenines de Ràdio Barcelona i Ràdio Associació de Catalunya. La principal diferència d'aquests programes rau en la franja horària de les seves emissions. Ràdio Barcelona inicia aquestes emissions a la dècada dels trenta en la franja horària de la tarda i Ràdio Associació les programa al migdia, que és quan pot emetre legalment, per tal de no interferir en les emissions de l'EAJ-1. Però Ràdio Barcelona a partir de 1933 amplia les seves emissions per a dones i, mantenint la programació de la tarda, en fa una altra al migdia, i una de nova els diumenges a les 21.00 h.

Com que els espais femenins són programes perfectament tancats i amb seccions ben definides que potser canvien de contingut algun dia a la setmana, són fàcilment explotables des de la vessant comercial. Així doncs, a les ràdios no els costa gaire trobar patrocinadors per a espais concrets i ben definits com la secció de cuina (patrocinada com hem vist per un restaurant, el Tivoli) o la de bellesa (a càrrec d'unes cremes o uns sabons d'Eupartol, per exemple). El canvi tan important que això representa fa que òbviament els programes incloguin més varietat. Hi ha més consells i recomanacions sobre temes típics de les revistes femenines, però també continguts nous i pròpiament radiofònics: discos dedicats a les dones, música triada especialment per a elles i fins i tot l'horòscop i altres seccions que tenien

molt d'èxit, com les xerrades dels metges pediatres a les quals ens referíem anteriorment.

Amb aquests espais, la ràdio es popularitza molt. Aquests programes interessaven no només a les senyores benestants, que escoltaven la ràdio els anys vint, sinó també a les joves amb inquietuds més socials, a mestresses de casa que en aquesta dècada llegien revistes femenines, i també a les minyones que continuen sense saber llegir i, per tant, són un públic rendit a la ràdio de fa temps.

El 1932 la publicitat ja és pels directius de les estacions de TSF una eina indispensable de supervivència. En aquesta línia cal emmarcar l'article que apareix a la revista de l'EAJ-1 en el qual Carles Soldevila, «culto publicista catalán», explica quin és el principal avantatge de la ràdio, respecte de la publicitat de productes, sobre altres mitjans.

[...] l'avantatge de la ràdio sobre els altres mitjans de comunicació és aquest: dona text íntegre, amb les inflexions mateixes que li ha imprès l'orador, i encara, una sensació complerta de la reacció de l'auditori. I aquest darrer punt és tant o més important que el primer. (*Radio Barcelona*, núm. 388, 1932)

La ràdio més comercial agafa, doncs, embranzida en els espais per a dones, plens de seccions fàcilment patrocinables i plataforma per a comercialitzar una gamma molt ampla de productes.

Conclusions

En resum, i després de comparar els espais femenins de les dues estacions capçalera de Barcelona, observem que aquests espais són l'embrió d'algunes qüestions imprescindibles per a entendre la ràdio que avui en dia s'escolta a Catalunya.

Inventen el format tal com avui el coneixem i, per tant, la forma que tindran els primeres magazins de ràdio.

Un formato es el concepto o idea de un programa que tiene una combinación única de elementos (escenografía, reglas, dinámica, temática, conductores...) que lo hace único y lo diferencia de los demás. También debe poder adaptarse y aplicarse a distintos territorios y culturas sin perder su esencia y fin. (Saló, 2003: 15-16)

Els programes femenins són, com a conseqüència de tenir una forma concreta, espais que consoliden equips de realitzadors que s'encarreguen, com hem anat desgranant, d'omplir de contingut cadascuna de les parts o seccions d'aquest programa. Sempre queden liderats per una presentadora de continuïtat que és la capitana que reparteix joc als col·laboradors i col·laboradores de l'espai. Alguns membres de l'equip només locuten i opinen sobre «els seus temes», però d'altres escriuen guions per al programa, apartant d'aquesta funció el cap de programes o

el director, que eren les dues persones que feien aquesta tasca en les emissions dels anys vint i principis de la dècada dels trenta.⁸

Aquesta manera de ser dels programes, tancats i compartimentats, fa que siguin fàcilment explotables comercialment parlant. En aquest punt és acceptable reconèixer que qui hi va tenir la mà trencada fou Ràdio Associació de Catalunya, potser perquè quan neix ja ha vist en què Ràdio Barcelona s'havia equivocat, però també, segurament, perquè a Ràdio Associació el departament comercial era fort i potent, tant que fins i tot al seu propi butlletí donaven lliçons sobre com calia vendre's.

La publicitat radiofònica, per fer-se agradable, interessant, eficaç i productiva ha de fonamentar-se en aquestes quatre modalitats radiofòniques [es refereix al títol de l'article: entretenir, distreure, il·lustrar i informar]. (*Ràdio Publicitat*, núm. 28, 1937)

Saber jugar bé les cartes del patrocini i de la publicitat és bàsic per a la ràdio, ja que és un sector que neix enverinat, econòmicament parlant. Les emissores de ràdio de Catalunya d'aquell temps eren empreses privades que costaven de mantenir i que ni les quotes dels socis ni la publicitat varen acabar fent viables. Ràdio Barcelona va acabar en mans d'Unión Radio per una qüestió econòmica. Ràdio Associació, que era l'estació que semblava més potent —vista des de fora durant la dècada dels trenta era la que més espectacles cara al públic organitzava i la que tenia el seu propi butlletí publicitari, tal com hem vist—, no sabem si hauria pogut mantenir el seu ritme de vida perquè la Guerra Civil va canviar-la de propietaris i va capgirar-la de dalt a baix. Però el cert és que, veient com anaven les coses, continuar gaire temps més mantenint una estació amb vuitanta treballadors —tal com anunciava a la seva pròpia revista— sembla una cosa poc viable.

[...] una incompatible envergadura, actüin mensualment als seus 4 magnífics estudis, 50 solistes vocals i instrumentals que interpreten unes 200 obres, 2 companyies de teatre, 1 de teatre líric amb un conjunt de 25 instrumentals, 3 masses corals, 3 organistes, l'orquestra permanent de 14 professors, amb una radiació de 6 mil discos gramofònics i 7 locutors regulen les emissions de 4 estacions. (*Catalunya Ràdio*, 1935)

Encara que la Guerra Civil no s'hagués desencadenat, la dècada dels anys trenta neix d'un crac econòmic mundial i s'acaba amb una Guerra Mundial, la segona, i el món de la radiodifusió no es pot entendre només de portes endins, ja que la tècnica, per exemple, arribava de l'estranger i, per tant, el sector de la ràdio hauria quedat igualment tocat.

A banda, doncs, d'intentar ajudar la comercialització dels seus continguts, un altre dels encerts dels programes femenins és, al nostre entendre, la creació d'alguns dels gèneres que anys després seran emblemàtics de la ràdio espanyola. L'entrevista es prova i neix, per tant, en aquests espais per a dones (entrevisten escriptores, però també guanyadores de concursos de bellesa) i «Els discos dedicats» també, que és una secció de la franja programàtica dedicada a les dones que elles

poden explotar enviant cartes a les ràdios per demanar allò que volen sentir. A més, els programes femenins dels anys trenta posen de moda un altre gènere sense el qual la ràdio de postguerra no hauria sigut com fou: el gènere epistolar radiofònic desencadenant dels consultoris radiofònics. Són espais als quals les oients envien cartes en què demanen consells sobre temes diversos. Aquests gèneres que, com hem explicat, neixen com a seccions dels programes per a dones tindran, pocs anys després, un pes tan gran en la programació de la ràdio que s'acabaran convertint en els programes estrella del panorama radiofònic de la postguerra espanyola. El consultori de Doña Montserrat Fortuny és d'abans de la Guerra Civil, com hem pogut comprovar fent aquesta recerca cronològica, i el de la senyora Francis serà l'emblema de la ràdio per a dones que es podrà escoltar a Espanya després de la guerra.

Si els anys vint, com hem demostrat en aquest article, els programes per a dones ja eren conservadors, durant la II República es mantenen en aquesta línia, amb alguna petita aportació pròpia d'un nou moment polític com ara la intervenció de pediatres que donaven consells sobre higiene a mares i nadons. Però no hem trobat cap referència de programes femenins que s'interessessin per temes com el divorci, el vot de la dona o l'avortament, que eren novetats legislatives de la II República i que afectaven directament les dones. Per tant, és una pista interessant que no podem obviar quan parlem del grau de conservadorisme d'aquests espais. Amb el canvi de règim la cosa no és substancialment diferent. De fet, els laboratoris Eupartol, patrocinadors de l'espai de la Montserrat Fortuny, que durant la guerra hem vist com canvien d'emissora, després de la desfeta continuen a la ràdio i si el contingut de l'espai hagués estat molt diferent, potser no s'hi haurien mantingut. Cal precisar que l'EAJ-15 passa de ser Ràdio Associació de Catalunya a Radio España de Barcelona i a estar en mans dels franquistes, i aquest també era un motiu important per a no apartar-se del lloc adequat.

La primera vez que pudo escucharse *Radio Fémima* fue el 29 de mayo de 1939, cuando aún no se habían cumplido dos meses de la firma del último parte oficial de la Guerra Civil [...] sin embargo con anterioridad, en tiempos de Ràdio Associació de Catalunya, los mismos laboratorios que impulsaron su emisión —los artifices del célebre Eupartol— ya habían patrocinado un espacio de características similares, *Diari Femení*, emitido entre las doce y la una del mediodía, según consta en el número 15 de 31 de marzo de 1936 de *Ràdio Publicitat*, boletín editado mensualmente por la sección comercial de la emisora. En consecuencia *Radio Fémima* vino a suponer la continuación de una experiencia refrendada por el éxito a mediados de los años treinta, o dicho de otra manera, la recuperación y puesta al día de una idea que había demostrado ser perfectamente válida para congregar ante el receptor hogareño a un nutrido auditorio femenino. (Munsó, 2006: 23)

Per tant, els programes femenins de ràdio d'aquells primers anys eren conservadors, no és que s'hi tornessin per culpa del franquisme (que va contribuir a endurir-ne els missatges, de ben segur). Els programes per a dones buscaven la com-

plicitat d'institucions ciutadanes que vetllaven per la progressió social i cultural de les dones sense arribar a ser abanderades del feminisme, com ara l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona o el Lyceum Club, per tal de tenir col·laboradores i continguts adients per a les senyores i això provoca el tarannà que es podia destil·lar per antena en aquests espais. Els programes femenins haurien estat molt diferents, sens dubte, si les ràdios, per exemple, haguessin anat a buscar col·laboradores per fer-los als sindicats o a associacions com Mujeres Libres,⁹ que tenien dones prou preparades com per a poder intervenir de manera continuada en un programa de ràdio.

Els programes femenins, doncs, s'assemblaven molt; eren espais ben estructurats, amb continguts que s'apropaven a temes «per a dones», amb finalitats divulgatives i informatives, i que eren fàcilment explotables des d'una òptica comercial, per això se'n fan a totes dues estacions (i a les emissores locals també) durant tant temps. No diferien gaire d'una emissora a l'altra ni quant a continguts ni en horaris d'emissió o format.

Van servir per a fidelitzar una audiència ja molt lleial a la ràdio, les dones, i també per a donar feina —la primera feina, sovint— a moltes noietes de la II República que van trobar en el món nou de la radiodifusió un àmbit laboral on créixer i aprendre al mateix temps, i paral·lelament en aquesta nova tecnologia, tal com va quedar palesat a la meua tesi doctoral *Les locutores de ràdio a Catalunya, 1924-1939*.

Per acabar aquest article, volem fer una petita incursió temporal, fora límits, per reiterar com aquests programes per a dones foren importants en la configuració de la mentalitat social dominant entre les dones que avui són àvies i que en aquell moment eren joventetes influenciades. A principis dels anys quaranta, la ràdio hereta els programes femenins que ja estan prou arrencats i la ideologia feixista imperant a Espanya s'adona que són un espai de cultiu important per a adoctrinar un ventall gran de població, per això contribuirà al fet que els programes femenins siguin un dels vaixells almirall de la ràdio espanyola. Els consultoris que no van canviar substancialment, sinó per consolidar-se i fer-se grans, varen contribuir a aquesta intenció, carregats de consignes; això sí, mentre venien cremes, sabons i pomades, quasi igual com ho havien anat fent durant els anys vint i trenta del segle xx.

Notes

11 Ens centrem en la dècada dels anys trenta, ja que Ràdio Associació els anys vint no existia i, per tant, no podriem haver fet aquest exercici comparatiu de les dues programacions femenines.

12 L'Institut de Cultura Popular i la Biblioteca Popular per a la Dona foren creats a Barcelona el 1909 per Francesca Bonnemaison, juntament amb altres dones, i van representar un centre de referència per a la formació de moltes noies i dones de la ciutat. La Biblioteca Popular per a la Dona fou la primera biblioteca de dones d'Europa. En la Barcelona d'aquella època, quan l'oferta cultural per a les dones era molt restringida, l'Institut de Cultura Popular, adscrit a la Biblioteca, acostà la cultura a les dones, tot oferint un ensenyament que les preparava professionalment. Fou pioner en la introducció d'ensenyaments com ara la fotografia i la delineació. En la dècada més esplendorosa, el nombre d'associades i matriculades va arribar a ser de 30.000 per curs (<http://www.bonnemaison-ccd.org/història.html>).

13 Segons Munsó Cabús (2006), Indústries Marca compra l'any 1933 els Laboratoris RTB (Ricard Trilla Balaguer), que eren els productors de l'Eupartol. Montserrat Fortuny, que acabaria donant nom a un dels consultoris femenins emblemàtics de la ràdio, era un pseudònim que feia servir l'esposa de Ricard Trilla, Emilia Díez de Tejada.

14 El Lyceum Club era un lloc de reunió de dones amb mentalitats renovadores —no arribaven al feminisme—, que pretenien obrir les fronteres de les dones cap a àmbits encara poc freqüentats. A Madrid s'hi feien conferències o recitals de personalitats tan rellevants, culturalment parlant, com Alberti o García Lorca. Tenien altres seus arreu de l'Estat, i la de Barcelona n'era una. Una institució que tal com recullen les professores de la Universitat Autònoma de Madrid Matilla i Frax (2007) era una bona alternativa de formació per a dones en molts àmbits. El fet d'aglutinar dones de caràcter i ideologies molt diferents (com ara la Victòria Kent o la reina Victòria Eugènia i la duquesa d'Alba, que eren les presidentes d'honor, ja evidencia —com demostren les professores en el seu estudi— que no era una institució de marcat caràcter feminista: «comenzó, según una crónica firmada por el prolífico autor Gregorio Martínez Sierra —del que se sabe que muchas de sus obras estaban escritas por su mujer, María Lejárraga— de reuniones de amas de casa que una vez cumplidos sus deberes domésticos y de madres, “ya no tan bonitas”, con “más de cuarenta años” las más, “curadas de amor”, con ansias de saber y “fuertes y sanas” quienes “no quisieron retirarse a un rincón de la vida como trastos inútiles [sic] [...] y se unieron para realizar algo de lo mucho bueno que los inevitables afanes de los dos primeros tercios de la vida no les habían dejado llevar a cabo” (citado por Elvira Melián, 2001, quien sugiere que bien pudo ser María Lejárraga la autora de esas líneas). Melián considera que los tiempos regeneracionistas eran un marco propicio para este tipo de iniciativas pese al contexto general de una sociedad “conservadora altamente recelosa”» (Matilla i Frax, 2007: 195).

15 És fàcil de trobar en la memòria de molts locutors de distintes emissores catalanes entrevistats per a la recerca feta per aquesta autora sobre *Les locutores de ràdio a Catalunya, 1924-1939*, que en la mateixa època feien els mateixos programes de *discos sol·licitats* i també recorden la gran quantitat de llistes i dedicatòries que havien de llegir quan, per exemple, se celebrava Sant Josep o Santa Maria. Les anècdotes són molt semblants: eren tan llargues les felicitacions que havien de radiar que sovint se'ls acabava la música que sonava.

16 Joaquín Arrarás va néixer el 1898. Mentre estudiava dret ja dirigia el diari burgalès *El Castellano*. El 1922 va a Madrid per treballar al diari conservador i catòlic *El Debate*, del qual serà corresponsal a Barcelona, època en la qual treballa a Ràdio Barcelona. A principis dels anys trenta, Arrarás marxa de Barcelona per ser corresponsal del mateix rotatiu madrileny a la Gran Bretanya, Portugal, França, Itàlia i el Marroc, on entra en contacte amb els militars que protagonitzaran l'aixecament contra la II República. Això fa que sigui el primer corresponsal de guerra de l'oficina de premsa i propaganda de Franco, fent cròniques a través de les primeres emissions de Radio Nacional a Salamanca tan bon punt havia esclatat la Guerra Civil.

17 Es refereix a la senyoreta Carmen P. González, que des de l'any 1926 recitava poesia amb una certa assiduitat a l'emissora, a més a més d'intervenir en altres actuacions guionitzades.

18 Aquesta manera de fer d'escriure's els guions per als programes no es plantejava, però l'àmbit teatral sempre va tenir els seus escriptors de guions.

19 Mujeres Libres fou una organització feminista de l'anarcosindicalisme espanyol que va existir entre l'abril de 1936 i el febrer de 1939 i que va tenir una forta implantació al territori català, especialment urbà. Publicaven una revista amb aquest nom (Nash, 1975).

Bibliografia

- Annals del Periodisme Català* [Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya], núm. 23 (juliol-desembre 1993).
U. Guillaumet et al. (dir.)
- ALTÉS, E. (2007). *Les periodistes en el temps de la república*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya. (Vaixells de Paper)
- ARIAS CARDONA, J. (1934). *Guía de las emisoras de radio de toda España. Situación, alcance y horas de emisión de las mismas*. Barcelona: Juan Gustems.
- ARIAS RUIZ, A. (1973). *50 años de radiodifusión en España*. Madrid: RTVE.
- BALSEBRE, A. (1999). *En antena: 75 anys de ràdio a Espanya*. Barcelona: Promotora General de Revistas.
— (2001-2002). *Historia de la radio en España*. Madrid: Cátedra. 2 v.
- BONET, M. (1999). «Evolució i situació actual de la indústria radiofònica espanyola». *Treballs de Comunicació* [Barcelona: Societat Catalana de Comunicació], núm. 12 (desembre), p. 97-120.
— (2001). *La transformació de la ràdio local a Catalunya. Perspectives de futur*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya. (Ones i Bits)
- DORIA, S. (2004). *Imatges 1930: Barcelonins i moderns*. Barcelona: La Campana.
- ESPINOSA, S. (2008). *Les locutores de ràdio a Catalunya, 1924-1939*. Tesi doctoral dirigida pel doctor Armand Balsebre. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Disponible a: <http://www.tesisenxarxa.net/TESIS_UAB/AVAILABLE/TDX-0331109-152709//sem1de1.pdf>.
- ESTANY, P. (2008). *Estimades amigues. El darrer escrit d'una Doña Elena Francis silenciosa i silenciada*. Barcelona: RBA.
- FABRE, J. (1993). *Cent anys de vida quotidiana a Catalunya. Del fogó de carbó a l'antena parabòlica*. Barcelona: Edicions 62.
- FAGOAGA, C. (1984). *Umbral de presencia de las mujeres en la prensa española*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- FAUS, A. (2007). *La radio en España (1896-1977)*. Madrid: Taurus.
- FERNÁNDEZ SANDE, M. A. (2006). *Los orígenes de la radio en España*. Madrid: Fragua.
- FRANQUET, R. (dir.) (1989). *La mujer sujeto y objeto de la información radiotelevisiva*. Universitat Autònoma de Barcelona. (Manuscrit)
— (2001). *Història de la ràdio a Catalunya al segle xx*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GARRIGA, T. (1998). *La meua vida i Ràdio Associació de Catalunya*. Barcelona: Proa. (Perfils)
- MARTÍ, J. M. (1996). *La ràdio a Catalunya*. Barcelona: CEDIC.
— (1999). «Estructura del sistema radiodifusor català. Aportacions per a un inventari de necessitats de recerca». *Treballs de Comunicació* [Barcelona: Societat Catalana de Comunicació], núm. 12 (desembre).
- MARTÍ, J. M. [et al.] (1990). *Modelos de programación radiofónica*. Barcelona: Feed-Back.
- MATILLA, M. J.; FRAX, E. (2007). «Géiseres femeninos: las mujeres irrumpen con fuerza en la vida madrileña». A: FERNÁNDEZ, V. (dir.). *El Madrid de las mujeres*. Tom I: *Avances hacia la visibilidad 1833-1931*. Madrid: Comunidad de Madrid.
- MUNSÓ, J. (1988). *Cincuenta años de Radio Nacional de España*. Madrid: RTVE.
— (1993). «RNE a Catalunya, síntesi històrica». *Annals del Periodisme Català* [Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya], núm. 23 (juliol-desembre).
— (2006). *Tiempo de radio (1978-1990): Memorias de Cadena Catalana*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- NASH, M. (dir.) (1999). *Dona i família a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut Català de la Dona.
- NASH, M. [et al.] (1975). *Mujeres libres: España 1936-1939*. Barcelona: Tusquets Editores.
- PÉREZ VILAR, R. (1933). *El triomf de la ràdio a Catalunya*. Barcelona.
- POLO, I. (2003). *La fascinació del periodisme. Cròniques (1930-1936)*. Barcelona: Quaderns Crema.
- POSA, E. (1977). «Cada dona un vot. El primer vot femení: les eleccions del 1933». *L'Avenc: Història dels Països Catalans* [Barcelona], núm. 4.
- RÀDIO ASSOCIACIÓ DE CATALUNYA (1935). *Ràdio Associació de Catalunya*. Barcelona.
- SALÓ, G. (2003). *¿Qué es eso del formato?: Cómo nace y se desarrolla un programa de televisión*. Barcelona: GEDISA.
- SEGURA, I.; SELVA, M. (1984). *Revistes de dones: 1846-1935*. Barcelona: Edhasa.

- SOLDEVILA, F. (1998). *Les dones en la nostra història*. Barcelona: Rafael Dalmau. [1a ed., 1961]
- SOTO VIÑOLO, J. (1995). *Querida Elena Francis*. Barcelona: Grijalbo.
- TASIS, R.; TORRENT, J. [et al.] (1966). *Història de la premsa catalana*. Barcelona: Bruguera. 2 v.
- VERA BALANZA, M. T. (1998). *Mujer, cultura y comunicación: Entre la historia y la sociedad contemporánea*. Màlaga: Màlaga Digital.
- VIVANCO, J. (2006). *Guerra Civil y Radio Nacional: Salamanca 1936-1938*. Madrid: Instituto Oficial de Radio y Televisión. RTVE.

Premsa

Boletín de la Asociación Nacional de Radiodifusión (1929-1931).

Boletín TSH (1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938).

Catalunya Ràdio (1928, 1932, 1933, 1934).

La Vanguardia (21 gener 1930).

Ràdio Associació de Catalunya (1932, 1933, 1935).

Radio Barcelona (1924, 1925, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938).

Ràdio Catalana (1925, 1929).

Radio Lot (1927).

Radio Nacional (18 juliol 1939).

Radiosola (1923, 1924).